

ПОНЯТТЯ І ТИПОЛОГІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЖЕРТВ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ІНЦЕСТУ

THE CONCEPT AND TYPOLOGY OF MINOR VICTIMS OF VIOLENT INCEST

Тіточка Т.І., к.ю.н.,
докторант докторантури*Донецький державний університет внутрішніх справ*

У статті автор розглядає поняття і типологію неповнолітніх жертв насильницького інцесту. Вказується, що в загальному розумінні типи неповнолітніх жертв сексуальних кримінальних правопорушень не відрізняються від інших жертв таких злочинів. При цьому типологія таких осіб дещо звужена за рахунок частого домінування певних особливостей, котрі провокують кримінального правопорушника на вчинення протиправного діяння. У випадку насильницького інцесту або будь-якого іншого суспільно небезпечного діяння сексуального характеру увага акцентується саме на потерпілому як на об'єкті бажання. Саме тому кримінальний правопорушник зазвичай звертає увагу на два аспекти. Ідеться про біологічні особливості жертви та поведінкові реакції. Вивчення статистики та судової практики дозволило підсумувати, що здебільшого такого роду кримінальне правопорушення вчиняється у відношенні малолітніх / неповнолітніх осіб, котрі мають привабливу зовнішність та пасивний тип поведінки (не прикладають надмірної кількості зусиль для захисту та попередження інцесту). Зазначається, що у більшості випадків після сексуального насильства з боку близького родича діти намагаються отримати допомогу від інших членів родини, сподіваючись на негайне припинення протиправних дій. Дуже мало неповнолітніх осіб звертається до правоохоронних органів. Однак більшість підлітків протягом тривалого періоду прагне приховати те, що вони є жертвами сексуального насильства, що остаточно їх віктимізує. Неповнолітні, котрі знаходяться у достатньо свідомому віці, переживають епізоди сексуального насильства, а тим паче інцесту, достатньо важко. Більшість дітей відчуває себе приниженими. Без своєчасної психологічної допомоги вони можуть вчинити суїцид або інші суспільно небезпечні діяння. Саме тому виділення осіб з аутоагресивним типом поведінки є дуже важливим не тільки для утримання їх від вторинної віктимізації, а і для реабілітації.

Підсумовується, що під неповнолітньою жертвою насильницького інцесту необхідно розуміти особу у віці до вісімнадцяти років, у відношенні якої її близьким родичем було вчинене кримінально-протиправне насильницьке діяння, спрямоване проти її статевої свободи та статевої недоторканності, без прямої згоди.

Ключові слова: неповнолітній, жертва, насильницький інцест, кримінальні правопорушення проти статевої свободи і статевої недоторканності, кримінальне законодавство, родичі.

In the article the author considers the concept and typology of juvenile victims of violent incest. It is pointed out that in the general sense, the types of juvenile victims of sexual offenses do not differ sharply from the general public. At the same time, the typology of such persons is somewhat narrowed due to the frequent dominance of certain features that provoke the criminal offender to commit an illegal act. In the case of violent incest or any other socially dangerous act of a sexual nature, the focus is on the victim as the "object of desire". That is why the criminal offender usually pays attention to two aspects: the biological characteristics of the victim and behavioral reactions. A study of statistics and jurisprudence concluded that in most cases this type of criminal offense is committed against juveniles who have an attractive appearance and passive behavior (do not make excessive efforts to protect and prevent incest). It is noted that in most cases, after sexual abuse by a close relative, children try to get help from other family members, hoping for an immediate end to the illegal activities. A very small percentage of minors turn to law enforcement. However, the vast majority of adolescents for a long time seek to hide the fact that they are victims of sexual violence, which ultimately victimizes them. Juveniles of a sufficiently conscious age experience episodes of sexual violence, and even more so, incest. Most children feel humiliated and can commit suicide or such socially dangerous acts without timely psychological help. That is why the selection of people with autoaggressive behavior is very important not only to keep them from secondary victimization, but also for rehabilitation. It is concluded that a minor victim of violent incest should be understood as a person under the age of eighteen in respect of whom a close relative has committed a criminal act of violence against his sexual freedom and sexual integrity without direct consent.

Key words: juvenile, victim, violent incest, criminal offenses against sexual freedom and sexual integrity, criminal law, relatives.

Сьогодні проблема феноменології неповнолітньої жертви залишається актуальною. Попри те, що з моменту актуалізації такого роду злочинів минуло відносно немало часу, вчені так і не знайшли відповіді на питання про те, чим саме зумовлена віктимна поведінка підлітка та чи існують шляхи її своєчасного виправлення. Що стосується такого специфічного блоку протиправних діянь, як кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканності, то необхідно звернути увагу на те, що поняття та класифікація жертв, які страждають від таких злочинів, дещо відрізняються за окремими ознаками, які ми пропонуємо розглянути більш детально.

«На початку ХХІ століття Україна стала однією з перших країн Східної Європи, яка визнала домашнє насильство важливою суспільною проблемою, позбавивши кривдників можливості ховатись за ширмою невтручання у приватне життя. Однак схвалений ще у 2001 р. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» вказував на правові та організаційні засади попередження та юридичну відповідальність за вчинення насильства в сім'ї, проте він не містив ефективних заходів припинення такого насильства, впливу на кривдника та допомоги постраждалим особам. Кримінальне законодавство України також не містило спеціальних норм, що передбачали б кримінальну

відповідальність за вчинення насильства в сім'ї або кваліфікували б вчинення такого насильства між особами, які перебувають у сімейних чи близьких стосунках, як кваліфікуючу обставину або обставину, що обтяжує покарання. Це укорінило у свідомості правоохоронців та суспільства в цілому хибне переконання, що домашнє насильство – це не злочин» [1, с. 3–4].

Б.М. Головкін вказує, що «віктимізація від злочинності – це підвищення ступеня кримінальної уразливості соціальних суб'єктів, що сприяє вчиненню проти них злочинів за певних обставин. Механізм віктимізації містить чотири ланки: 1) виникнення кримінальних загроз; 2) підвищення ступеня уразливості соціальних суб'єктів перед злочинними посяганнями; 3) заподіяння шкоди особам, які опинилися в уразливому стані; 4) збільшення контингенту жертв злочинних посягань (як зареєстрованих, так і латентних), що сприяє повторній віктимізації певної частини з них» [2, с. 162]. Один із найвідоміших дослідників питань віктимології держав пострадянського простору Д. Рівман наводить широке коло критеріїв виокремлення типів жертв злочинів: «Залежно від ставлення жертв злочинів до злочинця, залежно від морально-психологічних ознак жертв, залежно від ступеня вини жертв тощо». Крім цього, згаданий автор пропонує провести типологію жертв злочинів залежно від

тяжкості злочинів, від яких вони постраждали. За цим критерієм можна виокремити жертв злочинів невеликої тяжкості, жертв злочинів середньої тяжкості, жертв тяжких злочинів та жертв особливо тяжких злочинів» [3, с. 52]. Фахівці надають такий коментар: «Віктимна поведінка – це дії або бездіяльність особи, що зумовили вибір її у ролі жертви і стали приводом для вчинення злочину в конкретній життєвій ситуації. За своєю суттю віктимна поведінка – це небезпечна для суб'єкта поведінка в ситуації взаємодії зі злочинцем. Небезпечною така поведінка стає з урахуванням особливостей місця, часу та сценарію розвитку подій перед вчиненням злочину або у момент злочинного посягання. Віктимна поведінка привертає увагу зловмисника, зумовлює вибір жертви, стає приводом для вчинення злочину проти конкретної особи, яка виявилася підвищено уразливою у конкретній ситуації. За формою вини така поведінка переважно є необережною. Значно рідше люди навмисно наражаються на небезпеку протиправних посягань. За моментом виникнення віктимна поведінка передувати вчиненню злочину або проявляється у момент взаємодії злочинця і жертви. Так само розгортання та зміна віктимної поведінки відбувається у ході вчинення злочину. Проявів віктимної поведінки відносно небагато, здебільшого вони є типовими. Віктимна поведінка становить зовнішній прояв віктимності особи. Вона формується під впливом генотипу, життєвого досвіду та середовища проживання» [5, с. 125].

У загальному розумінні типи неповнолітніх жертв сексуальних кримінальних правопорушень різко не відрізняються інших жертв таких злочинів. При цьому типологія таких осіб є дещо звуженою за рахунок частого домінування певних особливостей, котрі провокують кримінального правопорушника на вчинення протиправного діяння. Наприклад, якщо особа прагне вчинити крадіжку або грабіж / розбій, жертва частіше за все відіграє другорядну роль, оскільки на перший план виходять обставини, які сприяють правопорушенню (темний час доби, відсутність сторонніх осіб тощо). У випадку насильницького інцесту або будь-якого іншого суспільно небезпечного діяння сексуального характеру увага акцентується на потерпілому як на об'єкті бажання. Саме тому кримінальний правопорушник зазвичай звертає увагу на два таких аспекти: біологічні особливості жертви та поведінкові реакції. Вивчення статистики та судової практики дозволило нам підсумувати, що у більшості випадків такого роду кримінальне правопорушення вчиняється у відношенні малолітніх / неповнолітніх осіб, котрі мають привабливу зовнішність та пасивний тип поведінки (не прикладають надмірної кількості зусиль для захисту та попередження інцесту).

Отже, враховуючи сказане, зазначимо, що до найбільш розповсюджених належать такі типи жертв насильницького інцесту: 1) *фізично приваблива жертва* – особа, котра за своїми зовнішніми даними, віком, іншими особливостями (у т.ч. і вадами) зовнішності відповідає сексуальним уподобанням кримінального правопорушника; 2) *гендерно приваблива жертва* – особа, котра відповідає уподобанням правопорушника за своєю статевною приналежністю; 3) *активна жертва* (у т.ч. і *жертва-провокатор*) – особа, котра своєю поведінкою (флірт, відвертий одяг тощо) «заохочує» сексуальні зазіхання кримінального правопорушника; 4) *пасивна жертва* – особа, котра усвідомлює вчинення у відношенні себе сексуального насильства та або взагалі не вчиняє дій, спрямованих на самозахист, або вчиняє їх не в повній мірі; 5) *жертва обставин* – особа, яка потерпіла від сексуального насильства через збіг певних обставин (алкогольна агресія правопорушника, відсутність інших осіб, котрі відповідали б уподобанням правопорушника).

«Жертва, потрапляючи в екстремальну ситуацію здійснення проти неї акту насильства, намагається уникнути цієї ситуації або звести до мінімуму можливі негативні наслідки. У такий момент у жертви виникає кілька варі-

антів поведінки для досягнення зазначеної мети. Вибір варіантів поведінки відбувається з урахуванням як попереднього власного, так і чужого життєвого досвіду, а також на підставі власних особистісних якостей. Якщо у центральній нервовій системі людини переважають процеси гальмування, то, потрапляючи в екстремальні умови здійснення проти неї акту насильства, вона поводить себе в перший момент пасивно, не починаючи практично ніяких активних дій. І навпаки, людина, у якій переважають процеси збудження, починає негайно випробовувати різні варіанти виходу із ситуації, що виникла. Час перебування в такому «мобілізованому» стані залежить від швидкості зміни нервових процесів у даної людини. Чим вищою для жертви є значимість можливої втрати, тим вищим є загальний рівень її емоційної напруги. У міру розвитку ситуації й усвідомлення жертвою неможливості уникнути насильства рівень її емоційної напруги підвищується. Якщо ж постраждала сторона є невпевненою у своїх силах протистояти насильнику, емоції ще більше підсилюються. Передбачуваний негативний результат подій, що розвиваються, ще більше підсилює збудженість жертви. У цьому випадку, як показують результати досліджень, поведінка жертви може переходити у сферу неконтрольованої з її боку й зумовлюватися тими стереотипами, що були сформовані раніше» [6]. Вивчення судової практики дозволило нам підсумувати, що більшість неповнолітніх жертв насильницького інцесту перебувала у стані крайнього стресу, у зв'язку із чим вони навіть не намагались зупинити реалізацію кримінальним правопорушником протиправного умислу. Максимальні дії були такими: жертви просили насильника зупинитися та припинити свої дії, плакали або намагались кликати на допомогу. Зустрічної агресії майже не було, що свідчить про відсутність своєчасної необхідної оборони. «Проведені дослідження дали можливість виокремити основні форми поведінки жертви в момент здійснення проти неї акту насильства за принципом активності поведінки: відсутність спроб оборони, пасивну оборону, оптимально активну оборону, агресивну оборону, аутоагресивну оборону» [6]. Охарактеризуємо кожен з видів поведінки:

– *відсутність спроб оборони*. «При цій формі поведінки у жертви найчастіше виникає загальмованість психомоторних реакцій, що призводить до відсутності будь-яких дій, спрямованих на протидію нападникові. Причини виникнення загальмованості можуть бути різними: тип вищої нервової діяльності жертви, страх одержання значних пошкоджень, каліцтва, загрози для життя, несподіване потрапляння у стресові обставини і тощо. Така пасивна форма поведінки може також спостерігатися в осіб, котрі навмисно провокують насильство проти себе з метою одержання надалі якого-небудь зиску» [6]. Така поведінка достатньо часто трапляється у неповнолітніх, а ще частіше вона спостерігається у малолітніх осіб. Більшість таких жертв навіть не розуміє сутності протиправних маніпуляцій, котрі проводить насильник. Якщо це батько чи матір, дитина такі дії може сприймати як нормальні, особливо якщо родич супроводжує насильство умовляннями та обіцянками вигоди для неповнолітнього;

– *пасивна оборона*. «У початковій фазі нападу виявляється певна короткочасна млява протидія. Якщо агресія з боку нападника продовжується, то жертва припиняє оборонні дії» [6]. Як ми вже казали, це дуже розповсюджений тип поведінки підлітка, у відношенні якого був вчинений насильницький інцест;

– *оптимально активна оборона*. «Для захисту жертва використовує різні види і форми впливу на насильника (як словом, так і дією). У деяких випадках такі дії достатні для призупинення насильства. Після зняття загрози насильства чи після здійснення злочину будь-які дії з боку жертви припиняються. Така форма поведінки жертви, коли опір чиниться до якогось моменту,

є найбільш розповсюдженою. Особливістю даної форми поведінки є те, що жертва не прагне завдати навмисно будь-якої фізичної шкоди нападнику, а тільки протидіє йому: якщо нападник намагається схопити, то жертва відводить руки агресора в бік; якщо насильник захопив руку, то жертва звільняється від захвату; якщо нападник намагається завдати удару, то для захисту жертва підставляє руки тощо» [6]. Така поведінка притаманна підліткам старшого віку, що зумовлено більш швидкими реакціями та розгальмованістю розумових операцій. Такий підліток може не тільки захистити себе під час сексуального насильства, а і попередити спробу повторного нападу;

– **агресивна оборона.** «З метою самозахисту жертва поводить себе агресивно протягом усього акту насильства. За такої форми поведінки агресивні дії з боку жертви можуть перевищувати необхідні дії для самооборони, що може призвести до каліцтва або загрози життю нападника. У такій ситуації припинення насильства не завжди призводить до припинення агресивних дій з боку жертви» [6]. На відміну від попереднього типу, в цьому випадку жертва прагне не тільки захистити себе, але і помститись насильнику за потенційну або вже завдану шкоду. Даний тип поведінки дуже рідко зустрічається серед неповнолітніх жертв насильницького інцесту, оскільки, як ми вже зазначили, дитина не завжди адекватно орієнтується у ситуації через надмірну попередню довіру до родича-насильника;

– **аутоагресивна оборона.** «Жертва спрямовує свою агресію проти себе. У процесі нападу в жертви виникає важкий психічний стан, що може призвести до суїциду. У результаті проведених досліджень не було встановлено будь-якої достовірної залежності між формою оборони і припиненням насильства, тобто кожна з форм оборони може призвести до припинення насильства в початковій фазі здійснення нападу або до посилення агресії нападника. Цей факт ще не дає можливості надати які-небудь конкретні рекомендації щодо поведінки жертви в момент скоєння насильства, зокрема в сім'ї. Як показав психологічний аналіз типових ситуацій насильства в сім'ї, істотну роль у визначенні форм поведінки жертви в момент здійснення насильства відіграє соціальне середовище, у якому відбувалося формування стереотипів поведінкового реагування постраждалої особи. Тобто формування захисних реакцій у випадку небезпеки і певних морально-етичних цінностей відбувалося під дією того соціального оточення, у якому жертва знаходилася в момент формування її як особистості» [6]. Аутоагресивна оборона – найбільш небезпечний тип поведінки. Варто звернути увагу, що неповнолітні, котрі знаходяться у достатньо свідомому віці, переживають епізоди сексуального насильства, а тим паче інцесту, достатньо важко. Більшість дітей відчуває себе приниженими. Без своєчасної психологічної допомоги вони можуть вчинити суїцид або інші суспільно небезпечні діяння. Саме тому виділення осіб з аутоагресивним типом поведінки є дуже важливим не тільки для утримання їх від вторинної віктимізації, а і для реабілітації.

Поведінка після здійснення насильства. «Безпосередньо після здійснення акту насильства у жертви може спостерігатися шоківий зрив. Протягом декількох хвилин людина відчуває такі симптоми шоку, як тремтіння, озноб, нудота, холодний піт тощо. Це не ознаки слабкості, а реакція на шок, що виникає після завершення кульмінаційного

моменту ситуації. У жертви може спостерігатися нездатність усвідомити реальність того, що тільки-но відбулося. У такому стані їй може бути важко сконцентруватися і згадати деталі. Можливо, протягом декількох годин або днів у жертви буде відзначатися підвищений вміст адреналіну в крові, а її стан залишатиметься напруженим, роздратованим. Жертва може страждати на безсоння через підвищений вміст адреналіну. Дуже важливо пам'ятати, що в цей період жертва є вкрай чутливою до реакції оточуючих на те, що відбувається. Критика, звинувачення тільки збільшать травму, у той час як підтримуюча (солідарна) реакція буде сприяти заспокоєнню. Жертва може почувати себе емоційно пригніченою і ніби «онімілою», і лише зрідка в неї може з'явитися відчуття страху, тривоги. У неї та в оточуючих виникає почуття, що вона діє «на автопілоті», не усвідомлюючи своїх дій. У жертви виникає низка таких наслідків насильства медичного характеру: гостра реакція на стрес, посттравматичні стресові розлади, тривожно-фобічні розлади, депресивні розлади, розлади адаптації, розлади поведінки тощо. Щодо насильника у жертви існує три варіанти поведінки: прагнення покарати винуватця за будь-яку ціну; під впливом можливого (часто, на думку жертви, неминучого) соціального її «засудження» жертва прагне приховати факт здійснення акту насильства, тому що судовий процес, розголос, на її думку, можуть завдати ще більшої шкоди її репутації, ніж сам акт насильства; жалість жертви до насильника, коли жертва довідується про тяжкість покарання» [6]. У більшості випадків після сексуального насильства з боку близького родича діти намагаються отримати допомогу від інших членів родини, сподіваючись на негайне припинення протиправних дій. Дуже мало неповнолітніх осіб звертається до правоохоронних органів. Однак, на жаль, більшість підлітків протягом тривалого періоду прагнуть приховати те, що вони стали жертвами сексуального насильства, що остаточно їх віктимізує.

Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що під *неповнолітньою жертвою насильницького інцесту необхідно розуміти особу у віці до вісімнадцяти років, у відношенні якої її близьким родичем було вчинене кримінально-протиправне насильницьке діяння, спрямоване проти її статевої свободи та статевої недоторканності, без прямої згоди.*

До найбільш розповсюджених належать такі типи жертв насильницького інцесту: 1) *фізично приваблива жертва* – особа, котра за своїми зовнішніми даними, віком, іншими особливостями (у т.ч. і вадами) зовнішності відповідає сексуальним вподобанням кримінального правопорушника; 2) *гендерно приваблива жертва* – особа, котра відповідає вподобанням правопорушника за своєю статевою приналежністю; 3) *активна жертва* (у т.ч. і *жертва-провокатор*) – особа, котра своєю поведінкою (флірт, відвертий одяг тощо) «заохочує» сексуальні зазіхання кримінального правопорушника; 4) *пасивна жертва* – особа, котра усвідомлює вчинення у відношенні себе сексуального насильства та або взагалі не вчиняє дій, спрямованих на самозахист, або вчиняє їх не в повній мірі; 5) *жертва обставин* – особа, яка потерпіла від сексуального насильства через збіг певних обставин (алкогольна агресія правопорушника, відсутність інших осіб, котрі відповідали б уподобанням правопорушника).

ЛІТЕРАТУРА

1. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М.І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2019. 288 с.
2. Головкін Б.М. Як стають жертвами злочинів. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 161–172.
3. Ривман Д. Кримінальна виктимологія. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 304 с.
4. Медведєв В.С. Кримінальна психологія : підручник. Київ : Атіка, 2004. 368 с.
5. Головкін Б.М. Віктимна поведінка жертв злочинів. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 135. С. 124–135.
6. Медико-психологічний коментар для працівників правоохоронних органів щодо дій у випадках вчинення насильства у сім'ї. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/police_recomendations.pdf.